
Die konfigurasie van politieke enkapsulêre verhoudinge en publieke kompetensieperke in die *Vindiciae Contra Tyrannos*: Middeleeuse aanknopingspunte vir die vroeë Reformatoriese politieke filosofie

Andries Raath

Navorsingsgenoot

Departemente Geskiedenis, Filosofie en Publiekreg

Universiteit van die Vrystaat

RaathA@ufs.ac.za

Abstract

The configuration of political encapsulating relationships and limits to public competencies in the *Vindiciae Contra Tyrannos*: Medieval points of contact for the early Reformational political philosophy

*The author of the *Vindiciae Contra Tyrannos*, a sixteenth century political tract, takes as his point of departure the Aristotelian social philosophy by providing for relationships of encapsulation and wholes and parts in political society. As a consequence his work reflects the same theoretical limitations as those of the Greek and Medieval authors. His inability to distinguish the political community from the private law entity established by the social contract, leaves the subjects in political society without effective protection regarding both their private law liberties and their political rights. The absence of a penetrating structural analysis of the*

various social entities in society and their diverse structural aims and functions effectively prevented the emergence of a nuanced political philosophy in early Reformational circles and in effect gave stimulus to humanistic views of the sovereignty of the people.

1. Inleiding

Die aanvang van die sestiende eeu is gekenmerk deur absolute monargieë wat as regeringsvorm in Wes-Europa op die voorgrond getree het.¹ Die magsbasis waarop die monargistiese staatsdenke gedy het, het talle van die Middeleeuse politieke instellings verdring.² George H. Sabine beskryf dit metafores as 'n skeepswrak wat die staatsdenke ondergaan het: "By the opening years of the sixteenth century, therefore, absolute monarchy either had become, or was rapidly becoming, the prevailing type of government in Western Europe. Everywhere there was an enormous wreckage of Medieval institutions, for the absolute monarchy was a thing of blood and iron which rested in large part quite frankly on force." Sabine voeg by: "How destructive it was is concealed only by the fact that, after the event, men were more prone to take pride in the national monarchies which it helped to found than to grieve for the medieval institutions which it destroyed. Absolute monarchy overturned feudal constitutionalism and the free city-states, on which medieval civilization had largely depended, just as nationalism later overturned the dynastic legitimacy to which absolute monarchy gave rise. The church itself, the most characteristic of all medieval institutions, fell a prey to it, or to social forces upon which it depended. ... The *sacerdotium* vanished as a power, and the church became – what it had never before been for Christian thought – either a voluntary association or a partner of national government."³

Sentralisering van die politieke mag in die hande van monargale gesagsdraers het in die aanloop tot die St. Bartolomeusnag-moorde van Augustus 1572 dit tot 'n klimaks gevoer.⁴ Die Machiavelliaanse absolutisme wat politieke magsuitoefening gekenmerk het, was die motivering vir die verskyning van

1 Quentin Skinner, *The Foundations of Modern Political Thought*. Vol. 1. Cambridge: Cambridge University Press (2000), p. 113 e.v.

2 Vgl. Skinner, *Foundations*. Vol. 1. p. 123.

3 G.H. Sabine, *A History of Political Theory*. Hinsdale, Illinois (1973), p. 313.

4 Q. Skinner, *The Foundations of Modern Political Thought*. Vol. 2. Cambridge: Cambridge University Press (2000), p. 189 e.v.

drie belangrike politieke werke wat politieke pluralisme bepleit het⁵: Francois Hotman se *Franco-Gallia*, Theodorus Beza se *De Jure Magistratum* en die *Vindiciae Contra Tyrannos* wat anoniem verskyn het. Die skrywers het twee aspekte beklemtoon: Eerstens, dat die monarg aan die gesag van wetgewing ondergeskik is en die koning kontraktueel gebonde is om die welsyn van die volk te verseker;⁶ tweedens, dat elke “volk” of groep die wetgewende gesag is wat vir sodanige volk wette mag maak.⁷ By effek veronderstel dit ’n uitgangspunt wat regsoewereiniteit bepleit en politieke medeseggenskap voorstaan. Tweedens, berus hul standpunte op die veronderstelling dat absolute monargale mag in stryd is met universele geregtigheidstandaarde wat alle politieke gesagsuitoefening onderlê.⁸ Beide dié uitgangspunte was stewig in die Middeleeuse politieke denke veranker.

Die anonieme werk *Vindiciae Contra Tyrannos* – waarskynlik uit die pen van die Franse Protestantse skrywer Hubert Languet (1518-1581) – was ’n belangrike voedingsbron vir die staatsfilosofiese werk van die Calvinistiese denker Johannes Althusius (1557-1638) en latere Reformatoriese skrywers soos Samuel Rutherford (c. 1600-1661). Die moontlikheid van die Hugenoot Philippe Duplessis-Mornay se medewerking tot die *Vindiciae Contra Tyrannos* is egter nie uitgesluit nie,⁹ hoewel die skrywer Pierre Bayle (1647-1706) die werk uitsluitlik aan Languet toeskryf.¹⁰ Dié werk was bestem om groot invloed in Protestantse kringe te hê en het as aanknopingspunt vir talle latere Protestantse staatsfilosofiese publikasies gedien. Die sosiale kontrakdenke vervat in die *Vindiciae Contra Tyrannos* was ’n aantrekklike verwysingsbron vir na-Middeleeuse Reformatore. Michael Lessnoff beskou die outeur van dié werk se bydrae tot die sosiale kontrakdenke as ’n deurslaggewende ontwikkeling in die ontwikkeling van die na-Middeleeuse politieke denke: “Manegold, Engelbert, Salamonio, and ‘Junius Brutus’ each made a distinctive contribution to contractarian thinking about politics; but

5 Q. Skinner, *The Foundations of Modern Political Thought*. Vol. 2. Cambridge: Cambridge University Press (2000), p. 254 e.v.

6 D.J. Elazar, *Covenant & Commonwealth*. New Brunswick: Transaction Publishers (1996), p. 202 e.v.

7 Elazar, *Covenant & Commonwealth*, p. 202 e.v.

8 Elazar, *Covenant & Commonwealth*, p. 202 e.v.

9 J.H. Franklin, *Constitutionalism and Resistance in the Sixteenth Century: Three Treatises by Hotman, Beza, and Mornay*. New York (1969). Kyk ook Junius Brutus (pseud.), *A Defense of Liberty against Tyrants: A Translation of the Vindiciae Contra Tyrannos by Junius Brutus*. Vertaal deur H.J. Laski. New York (1972).

10 Vgl. H. Chevreul, *Étude sur le seizième siècle: Hubert Languet*. Paris: L. Pothier, Libraire (1856).

in the writings of the first three the contractarian element plays a relatively limited part, while the *Vindiciae Contra Tyrannos* is more political tract than philosophical treatise. With the last-named, however, we have arrived at the threshold of the first great flowering of social contract theory as political philosophy, which begins a generation later with the *Politics* of Althusius.”¹¹ In hierdie artikel val die fokus op die konfigurasie van tipies Middeleeuse elemente, soos die sosiale kontrak, in die politieke denke van die *Vindiciae Contra Tyrannos*; die vorm wat dit aanneem en die rol wat die *Vindiciae Contra Tyrannos* as geleier van Middeleeuse politieke denke na die vroeë Reformatoriese staatsfilosofie uitgeoefen het.

2. Die Griekse erfenis van geheel-dele-relasies en partiële gehele in die Middeleeuse en vroeg-Reformatoriese politieke denke

2.1 Die mikro-makrokosmiese organisatoriese politieke denke van Plato en Aristoteles

2.1.1 Die Platoonse partiële universalisme en makro-mikrokosmiese politieke relasies

Ingevolge die Platoonse politieke denke is die stadstaat (*polis*) ’n selfstandige geheel wat met ’n eie wese toegerus is, waarin die individuele persoonlikheid opgaan en waarmee die begrip van die menslike gemeenskap saamval. Hoewel hy reeds tussen die algemene en die individuele onderskei en begrip vir die eie wese van die politieke gemeenskap openbaar, vertoon dié politieke idee die eienskappe van ’n organisatoriese entiteit wat as ’n oorkoepelende kollektief-wese die individu te bowe gaan. By Plato is die Staat ’n lewende organisme wat as ’n makro-entiteit funksioneer.¹² In Plato se werk *Politeia* is die Staat ’n makro-mens en die mens is ’n mikro-staat.¹³ Die sieledele wat by die mens voorkom, vind hul parallel in die drie stande wat by die staat onderskeibaar is. In sy *Politeia* verklaar Plato dat die deugde in die Staat van individue afkomstig is en hy identifiseer – parallel tot die individuele mens se sieledele – verskillende moontlike staatsvorme wat korrespondeer met die opvallende karaktertrekke by individuele

11 M. Lessnoff, *Social Contract Theory*. Oxford: Basil Blackwell (1990), p. 9.

12 Kyk L. Strauss, “Plato”, in: L. Strauss & J. Cropsey, *History of Political Philosophy*. Chicago: Rand McNally College Publishing Company (1972), pp. 19-22.

13 Vgl. K.R. Popper, *The Open Society and Its Enemies*. London: Routledge & Kegan Paul (1980), p. 79 e.v.

mense.¹⁴ Plato se Staat is 'n universalistiese entiteit ingevolge waarvan die individuele 'n kleiner weergawe, 'n parallel, van die universele is.¹⁵

2.1.2 Die Aristoteliese partiële universalisme met vorm-materie politieke relasies

2.1.2.1 Die Aristoteliese beskrywing van die polis as saamgestelde geheel

Aristoteles beskryf die polis as 'n "saamgevoegde geheel". Hy tref voorts 'n onderskeid tussen sosiale entiteite wat as "gehele" funksioneer en andere wat hy as blote "aggregate" of losstaande saambundelings tipeer.¹⁶ Blote aggregate beskik oor 'n sekere mate van eenheid tot die mate dat die dele binne 'n groter oorkoepelende entiteit teenoor mekaar gestel word. Gehele, aan die ander kant, beskik oor dele wat saamgevoeg word nie bloot op grond van hul samehang nie, maar ook omdat hul oor dieselfde vorm beskik. Die onderskeie dele van 'n skoen mag as losstaande dele wel 'n aggregaat uitmaak. Slegs wanneer dié dele in 'n bepaalde orde saamgevoeg is, vorm dit 'n geheel wat oor 'n enkele vorm beskik.¹⁷ Aristoteles se beskrywing van die polis as 'n geheel¹⁸ dui eerstens op die nie-geatomiseerde wyse waarop individue in verhouding tot mekaar staan bloot omdat hul dieselfde landsgebied bewoon. Hul deel in die gemeenskaplike aktiwiteit van 'n *koinonia* wat 'n bepaalde vorm of eenheid aan die groep as geheel verleen. Sy verwysing na die polis as 'n geheel is dus primêr beskrywend van die polis as 'n *koinonia*. Die eenheid van die polis behels nie dat die dele volkome in die geheel verdwyn nie maar dat die oorspronklike dele steeds herkenbaar is.¹⁹ By implikasie bestaan die polis uit mense en groepe wat uiteenlopende funksies verrig. Met verwysing na Plato se voorstel om die gesinslewe uit te skakel, opponeer Aristoteles die Platoonse pogings om die eenheid van die polis te verhoog.²⁰ Vervolgens poog Aristoteles om die polis, as 'n entiteit wat uit 'n pluraliteit verskillende komponente met uiteenlopende

14 Plato, *The Republic*. Vertaal deur D. Lee. Harmondsworth, Middlesex: Penguin Books (1979), 435e en 544d-e.

15 Popper, *The Open Society*, p. 79.

16 Aristoteles, *Metaphysica*. Vertaal deur W.D. Ross. Oxford: Clarendon Press (1948), Alpha 6 (1016b11-17); Z 17 (1041b11-19).

17 Aristoteles, *Metaphysica*, Alpha 6 (1016b11-17).

18 Aristoteles, *Politica*. Vertaal deur W.D. Ross. Oxford: Clarendon Press (1921), 1. 2. 13 (1253a20); 3. 1. 2 (1274b38-40); 7. 8. 1 (1328a21-25).

19 Byvoorbeeld Aristoteles, *Politica*, 1. 1. 3 (1252a18-21); 3. 1. 2 (1274b38-40).

20 Aristoteles, *Politica*, 3. 2. 2 (1261a15-22).

wedersyds komplimentêre funksies bestaan, te handhaaf. Sodanige pogings om die diversiteit uit te skakel sou, volgens Aristoteles, die selfgenoegsaamheid van die *polis* ondermyn en die politieke gemeenskap as sodanig vernietig.²¹ Van politieke pluralisme is by Aristoteles weinig sprake en hy ondersteun die Platoonse ideaal van 'n eties-gekonsolideerde *polis*-gemeenskap. Uit die Aristoteliese standpunt oor die eenheid van die politieke gemeenskap in die *polis* vloei drie belangrike implikasies: Vir egte geheel-dele-relasies word vereis dat die elemente van die geheel deel moet hê aan die vorm (of doel) waarvoor die geheel bestaan; die geheel gaan aan die dele vooraf en bygevolg gaan die *polis* aan die individu vooraf; die individu is van minder belang as die geheel.

2.1.2.2 Die implikasies van Aristoteles se tipering van die geheel-dele-relasies wat die polis onderlê.

2.1.2.2.1 Die kwalifiserende aard van geheel-dele-relasies volgens Aristoteles

Egte geheel-dele-relasies word, volgens Aristoteles, gekenmerk deur 'n gemeenskaplike doel of vorm van die geheel en die dele. In geval van 'n geheel wat uit mense saamgestel is, word byvoorbeeld vereis dat hulle lede van die gemeenskaplike *koinonia* sal wees. Die *polis* bestaan vir die doel om die eties goeie te verwesenlik en enigeen of -iets wat dié doel nastreef, kan as 'n deel van die *polis* beskou word. Gemeenskappe soos familiehuishoudings vorm dele van die *polis* omdat hulle aan die etiese doelwitte van die *polis* deel het. Soortgelyk vorm burgers dele van die *polis* omdat hul aan die grondwet, waarin die doel van die polis vervat is, deel het en waarvan slawe en buitelanders uitgesluit is.²² Sommige funksies wat tot die aktiwiteite van die individu gereken kan word, word ook as dele beskou omdat dit tot die welsyn van die Staat bydra.²³

Ten einde die Aristoteliese standpunt oor die verhoudings tussen die *polis*-geheel en die dele daarvan na behore te analiseer, word 'n nadere onderskeiding geveg, naamlik dié tussen egte deel-geheel-relasies en dié van subgehele tot 'n enkapsulerende geheel. Toegepas op sosiale entiteite behels dit dat 'n sosiale entiteit slegs 'n egte deel van 'n ander kan vorm indien dit nie sonder laasgenoemde kan bestaan nie, in die interne organisasie van laasgenoemde funksioneer en oor dieselfde leidende funksie as laasgenoemde beskik. Waar een of meerdere van

21 Aristoteles, *Politica*, 2. 2. 8 (1261b10-15).

22 Aristoteles, *Politica*, 3. 5. 1-4 (1277b34-1278a15).

23 Aristoteles, *Politica*, 4. 4. 14 (1291a24-27); 7. 9. 4 (1329a2-5).

dié voorwaardes ontbreek, is daar nie van 'n deel-geheel-relasie sprake nie. Voorts beteken dit dat een samelewingsentiteit 'n subgeheel is wat deur 'n enkapsulerende samelewingsentiteit ingesluit word indien dit in die interne organisasie van die ander funksioneer, oor 'n verskillende leidende funksie beskik wat deur dié van die ander oorwoeker word en dit geskei van die ander kan bestaan.²⁴

2.1.2.2.2 Die polis gaan aan die dele daarvan vooraf

Die standpunt dat die geheel aan die dele voorafgaan, behels dat die *polis* grondlegend tot sowel die huishouding as die individu bestaan. Wat in die proses van wording volg, is, volgens Aristoteles, in die natuurorde voorafgaande.²⁵ Dié standpunt dui op die teleologiese onderbou van Aristoteles se filosofie: Alle natuur-prosesse en ontwikkeling is gerig op 'n doel; dié doel – synde die volle verwesenliking van 'n ding se aard – is aanwesig tydens die hele proses van groei, en kennis daarvan is noodsaaklik om die proses te verklaar. In dié sin is die einde voorafgaande aan die begin. Tweedens bestaan iets as voorafgaande aan ander dinge indien die nie-bestaan daarvan tot gevolg sou hê dat andere nie sou bestaan nie, terwyl dit self sonder andere kan bestaan.²⁶

In beide dié opsigte reken Aristoteles die *polis* as voorafgaande aan (oftewel basies tot) ander sosiale entiteite en individue. Die ontwikkeling van die *polis* uit die huishouding en die nedersetting beteken dat eersgenoemde op die laasgenoemde twee samelewingsvorme in die proses van ontwikkeling volg, maar voorafgaande is ingevolge die natuurorde, omdat dit die doel is waarop menslike ontwikkeling gerig is. Ook in die tweede sin hierbo is die *polis* voorafgaande omdat die *polis* sonder die individu kan bestaan, maar nie die individu sonder die *polis* nie. Indien die mens volgens Aristoteles van die *polis* geskei sou word, sou die mens se menswees beëindig word soos 'n hand wat van die menslike liggaam geskei word, nie meer 'n hand sou wees nie. Soos die hand wat van die liggaam – wat dit sin en betekenis daaraan gee – geskei is, is die mens wat van die *polis* geskei is, in wese geen mens meer nie.

24 R.A. Clouser, *The Myth of Religious Neutrality*, Notre Dame: University of Notre Dame Press (1991) p. 247.

25 Aristoteles, *Physika*. Vertaal deur R.P. Hardie. Oxford: Clarendon Press (1930), 8. 7 (261a13-15).

26 Aristoteles, *Physika*, 8. 7 (260b17-19).

2.1.2.2.3 Die individu is van minder belang as die geheel

Aristoteles benader die *polis* van die kant van die regeergesag eerder as van dié van die individu. Derhalwe is hy meer begaan oor die gemeenskap as geheel as die lot van die individu.²⁷ Die politieke absolutisme wat uit Aristoteles se bevoorkeuring van die *polis* spruit, word deur R.G. Mulgan soos volg beskryf: "In this respect we may say that Aristotle subordinates the individual to the state if we mean that in balancing the claims of the individual and the state, he favours the state more, and the individual less, than we would find acceptable. The democratic institution of ostracism by which individuals could be banished without being convicted of any formal charge provides a good example of the general Greek view of the legitimate power of the group over the individual."²⁸

Ook in ander opsigte onderwerp Aristoteles die individu aan die Staat. Die totalitêre implikasies van sy teorie blyk uit die *polis* se beheer oor die doelwitte wat die individu nastreef en ingevolge waarvan die individu geen keusevryheid gelaat word nie. Dié onderwerping van die individu se regte en vryhede kan as totalitêr, outoritêr en paternalisties beskryf word.²⁹ Die totalitêre implikasies van Aristoteles se politieke teorie spruit uit sy onderwerping van die dele aan die geheel van die oorkoepelende sosiale entiteit.³⁰ Bygevolg vertoon Aristoteles se samelewingsteorie die aard van 'n hiërargiese struktuur ingevolge waarvan die *polis* die opperste gemeenskap is wat die ander gemeenskappe omvat en hul vryhede bepaal.³¹

2.1.2.2.4 Aristoteles se organismiese politieke teorie

Die biologiese onderbou van Aristoteles se politieke teorie inspireer hom tot gebruik van organismiese metafore om die aard en komponente van die *polis* te beskryf. Hy vergelyk die *polis* by 'n lewende organisme. Eerstens, beskik die politieke gemeenskap – soos 'n lewende organisme – oor dele wat verskillende maar komplementêre funksies verrig en aldus bydra tot die voortbestaan en welsyn van die geheel. Voorts onderlê dit sy standpunt oor die verdeling van arbeid in die *polis*. Tweedens, korrespondeer die onderskeid tussen organiese en meganiese konsepsies van die Staat met die onderskeid tussen gemeenskappe en maatskappe. Aristoteles se *polis* is 'n gemeenskap

27 Aristoteles, *Politica*, 3. 13. 20-21 (1284b3-13).

28 R.G.Mulgan, *Aristotle's Political Theory*, 1977 p. 33.

29 Mulgan, *Aristotle's Political Theory*, p. 34.

30 Clouser, *The Myth of Religious Neutrality*. p. 243.

31 Clouser, *Religious Neutrality*, p. 244.

eerder as 'n maatskap omdat dit 'n sosiale entiteit met 'n duidelike doel op sigself is. Derdens, korrespondeer organismiese politieke teorieë met bepaalde konsepsies van historiese ontwikkeling van gemeenskappe. Enersyds is daar die ooruiging dat totale politieke veranderings onmoontlik is omdat gevestigde politieke instellings nie goedsmoeds omvergewerp kan word nie. Die onderliggende idee is dat mense tot 'n mate deur hul voorafgaande historiese omstandighede bepaal word en dat hul vermoë vir verandering dienooreenkomstig beperk is. Andere huldig die standpunt dat doelbewuste verandering onmoontlik en ongewens is. Aristoteles is gekant teen frekwente wysigings van die reg en is terdeë bewus van die algemene effek van tradisie op politieke instellings. Laastens, kan Aristoteles se politieke teorie as organies beskryf word vir sover die lede van die *polis*-gemeenskap – soos die organe van 'n lewende organisme – bestem is om die kollektiewe belange van die Staat te dien. Analooq aan die organe van lewende organismes wat die belange van die geheel voorop stel, is die Staat voorafgaande aan en bygevolg meer weselik as die konstituerende dele.³²

2.1.2.2.5 Geheel-dele-relasies en dié van inkapselende gehele tot subgehele

Egte geheel-dele-relasies word gekenmerk deur die afhanklikheid van die dele van die geheel, die funksionering van die dele in die interne organisasie van die geheel en dat sowel die dele as die geheel oor dieselfde kwalifiserende funksie beskik. Indien enige van die drie kenmerke afwesig is, behoort die verhouding van die dele tot die geheel eerder aangedui te word as dié van parsiële gehele. In dié gevalle word die parsiële gehele as sub-gehele ingekapsel. Die verhouding van die subgehele tot die inkapselende geheel sou as “kapsulerende” verhoudinge beskryf kon word ten einde hul van egte geheel-dele verhoudinge te onderskei. In geval van geheel-dele-verhoudinge word die eiestandige karakter, komptensies en strukturele aard van die gekapsuleerde lewensvorm onderdruk. Die samelewingsbeeld waarbinne die geheel-dele-verhoudinge beslag kry, is meestal van 'n hiërgargiese aard, dit vertoon by uitstek 'n universalistiese oorwoekering van die belange van die dele en laat geen ruimte vir die strukturele pluralisme op grond waarvan private burgerregte kan gedy nie. In geval van parsiële gehele geniet dit wel 'n mate van strukturele erkenning, maar die eiesoortige gesag waaroor sodanige parsiële gehele beskik, word op 'n outoritêre wyse negeer. Die gesag waaroor die ingekapselde samelewingsvorm beskik is

³² Kyk Aristoteles, *Politica*, 1. 2. 13 (1253a20-25).

hoogstens van gedelegeerde aard en die gesagsregte waaroor die inkapselende geheel beskik word as hoëre gesagsvorme bejeën. Hoewel ingekapselde gehele oor relatiewe outonomie beskik, word die gesagsbron waaruit hul gesag spruit tot dié van die inkapselende geheel teruggevoer.

2.2 Die voortlewing van die Aristoteliese parsiële universalisme met 'n organismiese inslag in die Middeleeuse politieke denke

In die Middeleeuse politieke denke het die Grieks-Romeinse parsiële universalisme voortgeleef en is in beduidende opsigte as grondbeginsel van die Middeleeuse politieke filosofie aanvaar. Reeds in Hugo Floriacensis se werk *Tractatus de Regia et Sacerdotali Dignitate* (geskryf tussen 1100 en 1106) tree die parallelle bestaan van makro- en mikrokosmiese gemeenskappe na vore. Hy beskryf die onderskeie komponente van die menslike samelewing as mikrokomponente van 'n organismiese makro-eenheid.³³ Die agterliggende idee is dié van Aristoteles dat die geheel aan die dele voorafgaan en dat elke individuele komponent die belang van die geheel moet bevorder. Voorts is elke mikrokosmiese deel die afbeelding van die makrokosmiese geheel waarvan dit deel vorm, analoog tot die verskillende ledemate wat dele van die liggaam vorm.³⁴ In Johannes van Salisbury (1120-1180) se *Polycraticus*, vorm die politieke gemeenskap deel van die goddelike harmonie wat in die heelal merkbaar is. Elke entiteit in die kosmos vorm deel van die wêreldgemeenskap, dit is met 'n enkele universele gees besiel en is aan 'n enkele rasoniese kosmiese wet onderworpe. Johannes gebruik organismiese metafore om die posisie en aard van die politieke gemeenskap te beskryf: "The position of the head in the republic is occupied, however, by a prince subject only to God and to those who act in His place on earth, inasmuch as in the human body the head is stimulated and ruled by the soul. The place of the heart is occupied by the senate, from which proceeds the beginnings of good and bad works. The duties of the ears, eyes and mouth are claimed by the judges and governors of provinces. The hands coincide with officials and soldiers. Those who always assist the prince are comparable to the flanks. Treasurers and record keepers ... resemble the shape of the stomach and intestines; these, if they accumulate with great avidity and tenaciously preserve their accumulation, engender innumerable and incurable diseases so that their infection threatens to ruin the whole body."³⁵

33 H. Floriacensis, *Tractatus de Regia et Sacerdotali Dignitate in Monumenta Germaniae Historica*. Vol. 2. Hannover: Impensis Bibliopolii Hahniani (1892), pp. 465-494.

34 Floriacensis, *Tractatus de Regia*, p. 467 e.v.

35 Johannes van Salisbury, *Polycraticus*. Vertaal deur C.J. Nederman. Cambridge: Cambridge

Thomas van Aquinas (oorlede 1274) het die makro-mikrokosmiese samelewingsdenke van 'n sterk universalistiese inslag voorsien. In sy *Summa Contra Gentiles* verklaar Aquinas dat die geheel aan die dele voorafgaan.³⁶ Voorts gee Aquinas voorkeur aan die monargale staatsvorm omdat dit, ingevolge sy makro-mikrokosmiese samelewingsfilosofie, 'n weerspieëling is van die rasonale kosmiese orde wat die werklikheid vertoon: "Besides, those things which are in accord with nature are best, for nature operates for the best in individuals. But all natural government is by one. Among the multitude of members there is one which moves all of them, namely the heart, and among the parts of the spirit one strength principally presides, namely reason. There is also one king among the bees, and in the whole universe one God, maker and rector of all. This is in accord with reason."³⁷ Vir Aquinas vertoon die geheel 'n ordelikheid wat die verskillende mikro-komponente omvat, welke geheel diverse sosiale elemente kan bevat: "... the whole which the political group ... constitutes has only a unity of order, for it is not something absolutely one. A part of this whole, therefore, can have an operation that is not the operation of the whole, as a soldier in an army has an activity that does not belong to the whole army."³⁸

Ter regverdiging van monargale gesag as kosmologiese beginsel, bou Dante Alighieri (1265-1321) voort op Aquinas se makro-mikrokosmiese samelewingsbeeld: "Furthermore, the human race constitutes a whole in relation to its constituent parts, and is itself a part in relation to the whole. It is a whole in relation to individual kingdoms and peoples ...; and it is a part in relation to the whole universe. ... And just as the lesser parts which make up the human race are well adapted to it, so it too can be described as being well adapted to its whole; for its parts are well adapted to it in relation to a single principle, as can be easily deduced from what was said earlier: and so absolutely speaking it too is well adapted to the universe (or to its ruler, who is God and Monarch) in relation to a single principle, i.e. one ruler. And thus it follows that monarchy is necessary to the well-being of the world."³⁹

Op die vraag welke samelewingsentiteite die boustene van die menslike

University Press (1992), pp. 66-68.

36 Thomas Aquinas, *Summa Contra Gentiles*. Grand Rapids, MI: Christian Ethereal Library (2019), pp. 206, 420, 427-428, 433, 485.

37 Ptolemaeus van Luca & Thomas Aquinas, *On the Government of Rulers. De Regimine Principum*. Vertaal J.M. Blythe. Philadelphia: University of Pennsylvania Press (1997), p. 66.

38 Thomas Aquinas, *Commentary on Aristotle's Nicomachean Ethics I*, v. Chicago: Henry Regnery Company (1964), l. 1. 1. 2. 5.

39 Dante Alighieri, *Monarchia*. Vertaal deur F.J. Church. London: MacMillan (1879), pp. 12-13.

gemeenskap vorm, het die Middeleeuse skrywers verskil. Hoewel die behoefte aan erkenning van sosiale pluralisme sterk gevoel is, het die Middeleeuse makro-mikrokosmosdenke 'n entiteitstrukturele insig in die onderskeie samelewingsvorme in die algemeen en 'n verbandstrukturele analise van die Staat as politieke gemeenskap in besonder verhoed. Bygevolg verskil die Middeleeuse denkers oor die tipiese strukture wat in samelewingsverband onderskeibaar is. Oor die algemeen is vyf organiese eenhede bo die individu en die familie onderskei naamlik die nedersetting, stad, provinsie, koninkryk en ryk. Volgens Aegidius Romanus (1247-1315)⁴⁰ en Dante vorm die *provincia* en die *regnum* 'n enkele geheel.⁴¹ Thomas Aquinas onderskei die *familia*, *civitas* en *provincia* (*regnum*).⁴² Volgens Engelbert van Volkersdorf (1250-1311) onderskei Aristoteles vyf gemeenskappe in die vorm van die *domus*, *vicus*, *civitas*, *provincia* en *regnum*, waarby *imperium* gevoeg moet word.⁴³ Augustus Triumphus (1243-1328) identifiseer vyf *communitates* in die mistieke liggaam van die Kerk: die *vicus* met 'n pastor, die *civitas* met 'n biskop, *provincia* met 'n aartsbiskop, *regnum* met 'n patriarg, *communitas totius orbis* met die Pous.⁴⁴ Antonio Rosellis (oorlede 1466) maak melding van vyf *corpora mystica universitatum* wat bo die individu en die huishouding bestaan: 1. *Communitas unius vici, castris, oppidi*, onder *parochus* en *magister*. 2. *Civitatis* onder 'n biskop en *defensor*. 3. *Provinciae* onder 'n aartsbiskop en *praeses*. 4. *Regni* onder *primas* en *rex*. 5. *Universi orbis* onder die Pous en Keiser.⁴⁵

2.3 Die parsieel-universalistiese inslag van die *Vindiciae Contra Tyrannos*

Die outeur van die *Vindiciae Contra Tyrannos* werk in die tradisie van die makro-mikrokosmosskema van die Grieks-Romeinse samelewingsdenke. Hy gebruik die beeld van die menslike liggaam as organismiese eenheid in 'n tweevoudige sin. Sowel die universele Kerk as die menslike samelewing

40 Aegidius Romanus, *On the Government of Rulers. De Regimine Principum*. Vertaal deur J.M. Blythe. Philadelphia: University of Pennsylvania Press (1997), pp. 24, 120 e.v., 126, 138, 140.

41 Dante, *Monarchia*, pp. 11, 13.

42 Thomas Aquinas, *De Regimine Principum. Libri Quattuor*. Lugduni Batavorum: Joannis Maire (1630), p. 322.

43 Engelbert van Volkersdorf, *De Ortu*. Basilae: Anem Oporinum (1553), pp. 37, 60, 71, 76-77, 100.

44 Augustinus Triumphus, *Summa de Potestate Ecclesiastica. Edita Anno DNI MCCCXX*. Romae: Ex Typographia Georgij Ferrarij (1584), pp. 80 e.v., 113.

45 Antonio Rosellis, *Monarchia S. de Potestate Imperatores et Papae*. M. Goldast, *Monarchiae S. Romani Imperii ...* Francofurti: J.D. Zumerin (1611), pp. 252-556, op pp. 256, 259, 267, 311, 458.

word metafories as organiese eenhede beskou. Laasgenoemde is 'n parsieële geheel van eersgenoemde: "In the first place let it be established, as the whole of Scripture teaches, that the church is one, of which Christ is the head, and the members [*membra*] of which are so united and harmonious that none of them – not even the least – can suffer violence or harm, without the others being injured and feeling pain, as the whole of Scripture teaches."⁴⁶ Die menslike liggaam is die organismiese metafoor aan die hand waarvan die outeur die makrokosmiese geheel van die Kerk in spirituele sin beskryf: "For this reason the church is compared to a body [*corpus*]. Now, the body is often afflicted not just by injury to an arm or a leg, but even to a little finger, or can die from the wound. So in vain would anyone assert that the safety of this body lies close to his heart, if he allows it to be mangled and torn limb from limb when he could have protected the whole."⁴⁷ Die menslike samelewing is in universele sin die liggaam van Christus. Dié liggaam bestaan uit die instellings van Kerk en Staat en die sosiale entiteite wat dele daarvan vorm. Van politieke heersers word verwag om oor die eenheid van die liggaam van Christus te waak. Indien monarge nie die belange van hul onderdane behartig nie, word die eenheid van die liggaam van Christus versteur. Indien 'n monarg tirannieke sou optree, verleen dit aan die ander 'liggaamsdele' die reg om die monarg tot orde te roep. Die outeur van die *Vindiciae Contra Tyrannos* benut die metaforiese beelde van die volk as liggaam (*corpus*) om die oppergesag van die volk te motiveer. In die aanhef tot die werk word die rol van die monarg as hoof van die volksliggaam beskryf: "Of course, he makes kings the head in the great civil body, and the people its other members. But when the members are exhausted by resisting the head, will the head which oppresses its members be healthy either ...?"⁴⁸ Bygevolg word die monarg deur die volk ingestel en beskik die volk as *corpus* oor meer gesag as die ledemate waaruit die volksliggaam saamgestel is.⁴⁹ Vanweë die feit dat gesagsdraers hul gesag van die volksliggaam ontvang, beteken dit dat die geheel verhewe is bo die individuele ledemate waaruit die liggaam saamgestel is.⁵⁰ Elders vergelyk die outeur die pligte van die biskop om die sieleheil van sy lidmate te verseker met die plig van die monarg om in die liggaamlike behoeftes van sy onderdane te voorsien.⁵¹ Voorts lê die outeur die algemene beginsel neer dat die volk oor 'n reg van verset teen tirannieke

46 *Vindiciae Contra Tyrannos*, p. 174.

47 *Vindiciae Contra Tyrannos*, p. 174.

48 *Vindiciae Contra Tyrannos*, p. 7.

49 *Vindiciae Contra Tyrannos*, p. 74.

50 *Vindiciae Contra Tyrannos*, p. 74.

51 *Vindiciae Contra Tyrannos*, p. 125.

optrede in Staat en Kerk beskik: “Tyrants, both of souls and of bodies, both of the church and of commonwealth or kingdom, can be constrained, driven out, and punished through the people.”⁵² Die agterliggende beginsel is dat die geheel belangriker is as die deel en dat dit beter is om ’n ledemaat te verloor as wat die liggaam sterf. Die skrywer gebruik die metafoor van die menslike liggaam wat gevaar staan om te kwyn indien oormatige belasting gehef word. Belastings en heffings moet met die oog op die welsyn van die hele volk ingesamel word. Die belastingbetalers word vergelyk met die senings wat die volksliggaam versterk – indien dit deurgesny sou word, sal die liggaam kwyn en sterf.⁵³ Die afsterwe van die volksliggaam bring ook mee dat die individuele ledemate kwyn en sterf.⁵⁴

2.4 Die privaat- en publiekregtelike onderbou van die menslike samelewing

2.4.1 Die onderskeid tussen privaatreg en publiekreg in die Romeinse politieke denke

Organismiese elemente van die Griekse staatsdenke onderlê die Romeinse onderskeid tussen privaat- en publiekreg. Vir Cicero is die staat ’n organisme wat oor ’n eie wese beskik en waarby die eenheid van die kollektiewe liggaam van die veelheid individuele komponente daarvan onderskei word. Soos by die Griekse staatsfilosofiese denkers, beskik die Staat nie oor ’n eiestandige individualiteitstruktuur wat as regsverband tipeer word nie. Die Staat is bygevolg nie die selfstandige draer van regte en verpligtinge nie en as *societas civium* beskik dit oor geen persoonlikheid los van die *civis* nie. By Cicero is die *populus* die draer van gesagsregte. Ook die Romeinse Stoa, vir wie die Staat ’n onderdeel was van die alomvattende mensheidsgemeenskap, die *societatis generis humani*, het by hul omskrywing van die Staat as *corpus ex distantibus* die moontlikheid veronderstel van ’n geheel wat nie dieselfde is as die totaliteit van sy lede nie. Dit bring mee die identiteit van die eerste ondanks die wisseling van die laaste, hoewel ook hier nog nie sprake is van ’n afsonderlike regspersoonlikheid nie.⁵⁵ Op basis van die onderskeid tussen privaat- en publiekreg word die *jus publicum* die normekompleks vir die terrein waarop die *populus* beweeg – hetsy gesags- of vermoënsregtelik – terwyl die *jus*

52 *Vindiciae Contra Tyrannos*, p. 173.

53 *Vindiciae Contra Tyrannos*, p. 119.

54 *Vindiciae Contra Tyrannos*, p. 76.

55 O. Gierke, *Genossenschaftsrecht*.(1881), Vol. III, p. 3.

privatum die *jus singulorum* is. Op die terrein van die *jus privatum* ontwikkel die idee van 'n individuele persoonlikheid, terwyl die idee van 'n groeps persoonlikheid agterweë bly. Gierke verklaar van dié ontwikkelings: "Das römische Privatrecht ist seinem innersten Zuge und seinem gesamtten Bau nach ganz und nur ein jus quod ad singulorum utilitatem spectat, und weisz nichts von 'organischen Einheiten'".⁵⁶ Die vereenselwiging van die regs subjektiviteit met die *singulis* dring nie deur tot die erkenning van groeps persoonlikhede nie. Gevolglik bly die Romeinse samelewingsdenke by die begrippe van *communio* en *societas*, synde die gemeenskap wat uit 'n veelheid van afsonderlike subjekte bestaan. Teenoor die individu staan die *populus romanus* – die publieke entiteit wat teenoor die individu in die regslewe funksioneer. In *Digesta* 43. 8. 2 word van die publiek as geheel en privaatpersone as twee verskillende entiteite gepraat. In *Digesta* 43. 8. 2 word voorts melding gemaak van die reg wat deur 'n privaatpersoon afgedwing word. Dit word beskou as 'n reg van die *publicum* en kan die *actiones populares* ingestel word ter versekering van voorskrifte in die openbare belang⁵⁷ en beskerming van die *jus populi*, dit wil sê van die reg van die volk as 'n eenheid geag.⁵⁸ Hierdie aksies kon ingestel word deur die *populus* as 'n eiestandige vereniging van lede. Bygevolg beskik die Romeinse Staat nie oor regs persoonlikheid en beskik dit nie oor 'n eiestandige bestaan as regsverband nie. Hoewel die Staat optree teenoor die individu as geregtigde en verpligte subjek, is dit steeds nie beskou as 'n gemeenskapspersoonlikheid nie, is die persoonsbegrip wat in die privaatreg ontwikkel het, nie op hierdie publiekregtelike entiteit toegepas nie en het die Romeinse juriste bly staan by die teenstelling tussen private individuele persone en die *populus* as 'n eenheid van 'n veelheid van persone.⁵⁹

2.4.2 Die verlening van regs persoonlikheid aan die Romeinse stadsgemeentes (municipia)

Hoewel die Romeinse stadsgemeentes skeppings was van die Staat en as state in die kleinste beskou is, word die ontwikkelende regs persoonlikheidsbegrip mettertyd op dié *municipia* toegepas. Die *municipia* het geen eie *jus publicum* gehad nie, maar het onder die

56 Gierke, *Genossenschaftrecht*. Vol. III, p. 38.

57 Justinianus, *Corpus Juris Civilis*. Vol. 1. *Institutiones & Digesta*. Redakteur P. Krueger. Berolini: Apud Weidmannos (1928), *Digesta*, 2. 1. 7 pr.

58 Justinianus, *Digesta*, 47. 23. 1.

59 Gierke, *Genossenschaftsrecht*. Vol. III, p. 58.

Staat geresorteer. Dié entiteite het oor 'n eie vermoë beskik en die verhouding van die *municipia* tot hierdie vermoë is as 'n privaatregtelike verhouding gekonstrueer. Die vermoë van die stadsgemeentes het nie aan die *populus romanus* behoort nie en ook nie aan die *singuli* nie. Die subjek wat onveranderd gebly het ondanks die wisseling van die stadsburgers, het oor wils- en handelingsbevoegdheid beskik. Die stadsgemeentes beskik mettertyd oor regs persoonlikheid en later word dit uitgebrei na *curiae*, *provinciae* en *collegiae*. As besitter van vermoënsregte, word die Staat tydens die republiek aangedui met die term *aerarium*. In die keisertyd word die provinsies verdeel tussen die senaat en die keiser. Dit lei tot 'n skeiding tussen die senaatsvermoë (die *aerarium*) en die keiservermoë (of *fiscus*). By die latere samesmelting van die twee bly die benaming *fiscus* die gangbare benaming vir beide, hoewel die Staat (*fiscus*) as 'n privaatregtelike entiteit beskou word. Die Staat as *fiscus* behou sommige regte van die ou *aerarium* en funksioneer in bepaalde opsigte publiekregtelik. Gierke beskryf die privaatregtelike funksionering van die Staat in die vermoënsreg as 'n "grosze Schritt" en voeg by dat "der Staat war für die Sphäre des Vermögensrechts in das Privatrecht eingegangen".⁶⁰ Die privaatregtelike persoonlikheid van die Staat as *fiscus* is streng van die Romeinse volk – as draer van die *imperium* – onderskei.

Die Romeinse volk was as privaatrege subjek die draer van publiekregtelike bevoegdhede. In beide gevalle was dit die *populus*, die georganiseerde volk, wat in die publiekreg optree: "Wie diesem die Leitung der Statsangelegenheiten zusteht und obliegt, so auch die Verfügung über das Staatsgut."⁶¹ Bygevolg was die feitlike verskyning van die Romeinse Staat in die publiekreg prinsipiëel nie anders as in die privaatrege nie. Die omstandighede dat dit op die een gebied van die reg 'n regs persoon genoem word en nie in die ander nie, was 'n pragmatiese benadering volgens die behoeftes van die Romeinse regsverkeer.⁶²

Die Romeinse nalatenskap van die *jus publicum* wat op die kollektiewe eenheid van individue toegepas is tesame met die afwesigheid van die Staat as publiekregtelike regsverband, het in die Middeleeuse politieke filosofie belangrike invloed uitgeoefen, die *populus* in konflik

60 Gierke, *Genossenschaftsrecht*. Vol. III, p. 59.

61 A. Pernice, *Labo. Römisches Privatrecht im Ersten Jahrhunderte der Kaiserzeit*. Vol. I. Halle: Verlag der Buchhandlung des Weisenhauses (1873), p. 266.

62 Kyk Gierke, *Deutsche Genossenschaftsrecht*. Vol. III, pp. 104, 140

met die gesagsregte van die monargale heersers gebring en die organisatoriese staatsidee as politieke entiteit tot in die Reformatoriese tydvak laat voortleef. Die ingewikkelde konfigurasie van staatsidees wat uit hierdie erfenis voortgespuit het, het die insig in die Staat as 'n geïndividualiseerde regsverband ernstig aan bande gelê. Dit was veral die volksoewereiniteitsidee wat die geïndividualiseerde staatsbeskouing verhoed het.

2.4.3 *Die ontwikkeling van die volksoewereiniteitsdenke in die Middeleeuse politieke filosofie*

Die opvatting dat die volk as 'n kollektiewe eenheid oor gesagregte beskik, is veral deur Nicolas van Cusa (1401-1464),⁶³ Marsilius van Padua (oorlede na 1342),⁶⁴ Lupold van Bebenburg (oorlede 1363),⁶⁵ Willem van Ockham (oorlede 1347)⁶⁶ en Franciskus Patricius Senensis (oorlede 1494)⁶⁷ op die voorgrond geplaas. Die idee van die onvervreembare gesagsregte van die volk wat deur die goddelike en natuurreg gerugsteun word, ontvang egter veral stukrag deur die werk van Nicolas van Cusa en Marsilius van Padua. Met beroep op die goddelike en natuurreg propageer Nicolas van Cusa die beginsel van populêre soewereiniteit in die Kerk. Die gesagsubjek in die Kerk is die eenheidsliggaam (*corpus*) van gelowiges wat hul mandaat van God ontvang.⁶⁸ In beide Kerk en Staat is alle oppergesagsregte gefundeer in die toestemming en vrywillige onderwerping aan gesag.⁶⁹ Die instelling van kerklike gesag vloei voort uit die medewerking van God en volk. Hoewel alle kerklike gesag van God is,⁷⁰ word dwingende gesag deur middel van 'n vrywillige handeling deur die volk aan gesaghebbers

63 Nicolas van Cusa, *De Concordantia Catholica*, S. Schard, *De Jurisdictione Autoritate ...* Basileae: Cum. Caes. Maest. Gratia & Privilegio (1611), pp. 465-676, op pp. 469-472, 474-475.

64 Marsilius van Padua, *The Defender of the Peace*. Vertaal deur A. Brett. Cambridge: Cambridge University Press (2005), pp. 65-72, 73-80.

65 Lupold van Bebenburg, *De Iure Regni et Imperii*. S. Schard, *De Jurisdictione Autoritate ...* Basileae: Cum. Caes. Maest. Gratia & Privilegio (1588), pp. 328-409, op pp. 351-358.

66 Willem van Ockham, *Dialogus*. M. Goldast, *S. Romani Imperii ...* Francofurti: Joann Davidem Zunnerum (1668), p. 403 e.v.

67 Franciskus Patricius Senensis, *De Institutione Reipublicae*. Argenta: Lazari Zetneri (1594), p. 27 e.v.

68 Nicolas van Cusa, *De Concordantia Catholica*, c. 1480, fol. XXIII r.

69 Nicolas van Cusa, *De Concordantia Catholica*, c. 1480, fol. XXIII r.

70 Nicolas van Cusa, *De Concordantia Catholica*, c. 1480, fol. XXXII r

oorgedra.⁷¹ Die goddelike gesagsregte wat aan kerklike regeerlui verleen word, dra dieselfde karakter as dié waaroor die politieke gesagsdraers beskik.⁷² Die medium waardeur vorm gegee word aan die algemene wil, die *communi concensus*, wat by alle vorme van regering vereis word vir oordrag van gesag is verkiesing.⁷³ Die gesag van meerdere gesagsdraers berus nie by die verkosenes nie, maar vloei uit algemene instemming van die volk voort.⁷⁴ Uit hoofde van die verteenwoordigende karakter van verkiesings, oefen meerdere gesagsdraers die wetgewende gesag uit omdat die bindende krag van wetgewing gebaseer is op die *concordantia subiectionalis eorum qui vir eam legem ligantur* en omdat dit voortvloei uit die algemene toestemming van die volksliggaam.⁷⁵ Bygevolg beteken dit dat kanonieke ordinansies hul geldigheid ontvang van vasstaande gebruik of uitdruklike toestemming van die volksliggaam. In die kerklike sfeer is die Pous gebonde aan en beperk deur wetgewing.⁷⁶ Soos die Koning, is die Pous hoër as enige individu van die volksliggaam, maar hy is die dienaar van die volksliggaam as geheel. Politieke regeerders demonstreer hul sorg vir die Kerk deur Konsilies byeen te roep en beskik oor stemreg tydens die verrigtinge daarvan.⁷⁷ Willem van Ockham handhaaf die standpunt dat die korporasies op sowel kerklike as staatlke terrein oor bindende krag beskik.⁷⁸

2.4.4 Volksoewereiniteit in die *Vindiciae Contra Tyrannos*

Die Middeleeuse volksoewereiniteitsdenke en die ontluikende idee van regs persoonlikheid bied aanknopingspunte vir die verlening van gesagsregte in die *Vindiciae Contra Tyrannos*. Die outeur gebruik as vertrekpunt die *universitas populus* wat op publiekregtelike terrein as regs persoon fungeer. Soos by Nicolas van Cusa, is die staatsvolk die Kerk van God en meteen ook die gemenebes (koninkryk).⁷⁹

71 Nicolas van Cusa, *De Concordantia Catholica*, in S. Schard, *De Jurisdictione Auctoritate ...* Basileae: Cum. Caes. Maest. Gratia & Privilegio (1611), pp. 465-676 op pp. 592-601.

72 Nicolas van Cusa, *De Concordantia Catholica*, pp. 501-503; 527-533; 592-601.

73 Nicolas van Cusa, *De Concordantia Catholica*, pp. 533-534; 545-552.

74 Nicolas van Cusa, *De Concordantia Catholica*, pp. 519-522; 527-533.

75 Nicolas van Cusa, *De Concordantia Catholica*, pp. 519-527.

76 Nicolas van Cusa, *De Concordantia Catholica*, pp. 522-627; 628-634.

77 Nicolas van Cusa, *De Concordantia Catholica*, pp. 622-627; 628-634.

78 Willem van Ockham, *Dialogus*, in M. Goldast, *S. Romani Imperii ...* Vol. 2. Francofurti: Joann Davidem Zunnerum (1688), pp. 398-957 op p. 434.

79 *Vindiciae Contra Tyrannos*, pp. xxviii, xlvi, 37.

Die *universitas populus* is 'n korporasie.⁸⁰ As korporasie is die volk saamgestel uit die lede in korporatiewe hoedanigheid (*universi*); as korporasie funksioneer dit deur korporatiewe verteenwoordigers as opsiensers. Wat die lede van die korporasie betref, onderskei die outeur tussen die enkele lede in hul privaathoedanigheid (*singuli*) en die publieke verteenwoordigers (*universi*) as tutors van die publieke belang. Die *singuli* beskik oor geen publiekregtelike gesagsregte nie. Daarenteen is die *universi* die volksverteenwoordigers aan wie die toesig oor die publieke belang opgedra is. Hoewel die *universi* die regeergesag aanwys, bly hul verteenwoordigers van die volksliggaam: "(I)t is not individuals who constitute a prince, but all do so together as a whole [*universi*]. Therefore before moving against any prince they ought to await the command of all together – of those, that is, who represent all together as a whole in the kingdom, or in a region or city which forms part of the kingdom, or at least of one of these."⁸¹ As volksverteenwoordigers vervul die *universi* 'n belangrike rol: "The people, I say, has girded them with its sword for this purpose, and has handed itself over to them to be ruled and cared for. In short, just like that praetor in Rome who exercised jurisdiction between slaves and owners, they are actually constituted to that position so that, if any dispute should arise between king and subjects, they might function as judges and vindicators, lest those same subjects should pronounce judgement in their own case."⁸² As oppergesaghebber beskik die volk oor die reg om as wetgewer op te tree,⁸³ as eienaar van die fiskus te handel⁸⁴ en alhoewel konings sterf, sterf die volk nie as korporasie nie.⁸⁵ Die outeur van die *Vindiciae Contra Tyrannos*, volg 'n soortgelyke benadering as die Middeleeuse skrywers: Die *universitas populus* is 'n privaatregtelike instelling wat deur middel van kontrak tot stand kom (*pactum unionis*), deur middel van verteenwoordigers as regs persoon in die privaatreë optree en oor publiekregtelike oppergesag beskik.

80 *Vindiciae Contra Tyrannos*, p. 41. Elders word die volk metafoeries beskryf as die oë en ore van die koninkryk *Vindiciae Contra Tyrannos*, p. 168.

81 *Vindiciae Contra Tyrannos*, p. 169.

82 *Vindiciae Contra Tyrannos*, p. 169.

83 *Vindiciae Contra Tyrannos*, p. 100.

84 *Vindiciae Contra Tyrannos*, pp. 89-90.

85 *Vindiciae Contra Tyrannos*, p. 90.

2.4.5 Die sosiale kontrak as kompetensiebeperkende meganisme

2.4.5.1 Die sosiale kontrakdenke van die Middeleeue

Die kontraktuele basis van die Staat is in beginsel reeds deur die Romeinse denker Cicero geopper. Cicero se definisie van die Staat as 'n *societas* veronderstel 'n sosiale entiteit wat op grond van ooreenkoms tot stand kom.⁸⁶ Die *societas* was 'n Romeinsregtelike term vir 'n vennootskap wat deur vrywillige kontraksluiting tussen individuele vennote tot stand kom. Die Staat (*civitas*) verskyn onder die *societates* in die vorm van 'n *civilis societas*.⁸⁷ Gierke wys op die invloed wat Cicero se *De republica*, tydens die Middeleeue uitgeoefen het.⁸⁸ Lactantius en Augustinus het Cicero se *De republica* bekendgestel en laasgenoemde het in sy *Confessiones* – op grond van die gepostuleerde sondige oorsprong van die Staat – voorsiening gemaak vir die kontraktuele grondslag van die Staat.⁸⁹

Die Middeleeuse sosiale kontrakdenke het sedert die elfde tot die veertiende eeu deur veral die werk van Manegold van Lautenbach (skryf 11de eeu) en Engelbert van Volkersdorf (1250-1311) beslag gekry. Die vroegste formulering van die verhouding tussen die regeerder en die volk, was Manegold van Lautenbach. Reeds in die elfde eeu beskryf hy die politieke verhouding tussen koning en volk in kontraktuele terme. Dié kontraktuele band bied normatiewe perke aan die gesag van die koning en lê 'n plig tot gehoorsaamheid op die volk. Oor die aard van dié sosiale kontrak laat Manegold hom soos volg uit: “King is not a name of nature but a title of office: nor does the people exalt him so high above it in order to give him the free power of playing the tyrant in its midst, but to defend it from tyranny. So soon as he begins to act the tyrant, is it not plain that he falls from the dignity granted to him? Since it is evident that he has broken the contract by virtue of which he was appointed. If one should engage a man for a fair wage to tend swine, and he find means not to tend but to steal them, would one not remove him from his charge? ... Since no one can create himself emperor or king, the people elevates a certain one person over itself to this end, that he govern and rule it according to right reason, give to each one his own, protect the good, destroy the wicked, and administer justice to every man. But if he violates the contract under which he was established to set in order, then the people

86 Cicero, *De Republica*, 1948. I. 25. 39. Vgl. I. 26. 41 en I. 32. 49.

87 Cicero, *De Officiis*, 1921. I. 17.

88 Gierke, *Genossenschaftsrecht*. Vol. III, p. 23.

89 Gierke, *Genossenschaftsrecht*. Vol. III, p. 125; *Confessions*, III. 8.

is justly and reasonably released from its obligation to obey him.”⁹⁰ Die sosiale kontrak vervul dus die funksie van ’n kompetensiebeperkende politieke meganisme en dien ter begronding van die onderdane se plig tot gehoorsaamheid aan die regeergesag.⁹¹ Manegold se oogmerk was om ’n konstitusionele versetleer te ontwerp ingevolge waarvan die feodale vassale van die Keiser by eedverbreking deur laasgenoemde, van hul grondwetlike verpligtinge tot gehoorsaamheid onthef sou wees.⁹² Die feodale vassale tree op as volksverteenwoordigers, beklee die nuwe koning met gesag en lê ’n eed af dat die koning gehoorsaam sal word indien hy ingevolge die wette en gebruike van die koninkryk regeer. By aflegging van sy kroningseed, verbind die koning hom tot dié voorwaardes.⁹³

Teen die veertiende eeu sluit die sosiale kontrakteorie van Engelbert van Volkersdorf (1250-1311) die idee van die oorsprong van politieke gesag in: “(a)ll kingdoms and principates ... originated when men, following nature and reason, chose a ruler and bound themselves to (conditional) obedience in a ‘contract of subjection’ (*pactum subiectionis*), made ‘in order to be ruled, protected and preserved’”.⁹⁴ Die idee van ’n “oorspronklike kontrak” is implisiet vervat in Engelbert se standpunt – ’n idee wat in later eeue sterk aan invloed gewin het. Engelbert se *pactum subiectionis* impliseer ’n pre-politieke fase in die geskiedenis van die mensdom – deur later skrywers genoem “natuurstaat” – wat in kontrakteorieë van sekulêre skrywers soos John Locke en Jean-Jacques Rousseau na vore gekom het.

Die idee van ’n sosiale kontrak wat die politieke gemeenskap onderlê, is versterk deur die invloed wat Cicero se politieke denke in die Middeleeue gehandhaaf het. In sy *Speculum Doctrinale*, aanvaar Vincentius Bellovacensis (oorlede 1264 of 1274) Cicero se definisie van die politieke gemeenskap en by implikasie die bestaan van ’n sosiale kontrak⁹⁵ en Andreas de Randuf (in die vyftiende eeu) handhaaf ’n soortgelyke standpunt in sy *De Modis Uniendi ac Reformandi*

90 A.J. Carlyle, *Medieval Political Theory in the West*. Vol. 3. London: Blackwood (1915), pp. 163-166.

91 M. Lessnoff “Introduction” in M. Lessnoff (red.), *Social Contract Theory*. Oxford: Basil Blackwell (1990), p. 5.

92 Lessnoff, *Social Contract*, p. 6.

93 Lessnoff, *Social Contract*, p. 6.

94 Lessnoff, *Social Contract*, p. 7.

95 Vincentius Bellovacensis, *Speculum Doctrinale*. Duaci: Baltzaris Beleri (1624), p. 848 e.v.

Ecclesiam in Concilio Universali (c. 1410),⁹⁶ terwyl Theodocius a Niem (eerste helfte van die vyftiende eeu) ook by die gedagte aanklank vind.⁹⁷ Johannes Parisiensis (oorlede 1306) onderskei reeds die sosiale kontrak van dié wat die regeergesag aanwys.⁹⁸ Dit was egter Aeneas Sylvius Piccolomini (1405-1464, vanaf 1458 Pous Pius II) wat in sy *De ortu* begronding bied vir die *societas civilis* vir mense wat voorheen in 'n wilde staat in die woude rondgeswerf het,⁹⁹ en vanweë die negering van die sosiale kontrak mettertyd na die instelling van die regia potestas oorgegaan het.¹⁰⁰ 'n Soortgelyke benadering word gevolg deur Aegidius Romanus.¹⁰¹

Die idee dat die sosiale kontrak die grondslag van die staatsoprigting vorm, word versterk deur die beginsel dat die krag van wetgewing uit die binding van die individue spruit – 'n beginsel wat deur Marsilius van Padua,¹⁰² Willem van Ockham,¹⁰³ Nicolas van Cusa¹⁰⁴ en Franciskus Patricius Senensis¹⁰⁵ ondersteun is. Die idee dat die geïsoleerde individu histories aan die gemeenskap voorafgaan – ondersteun deur denkers soos Aeneas Sylvius en Franciskus Patricius Senensis – het verdere stukrag aan die idee van die kontraktuele basis van die politieke gemeenskap verleen. Reeds by Willem van Ockham kom die gedagte na vore dat die Keiser se “plenitudo potestas” uit oorspronklike kontrakte spruit.¹⁰⁶ Hy voeg egter by dat dié *pactum* slegs nakoming verg indien dit tot die voordeel van die gemeenskap

96 Andreas de Randuf, *Tractatus de Modis Uniendi ac Reformandi Ecclesiam in Concilio Universali*. J. Gerson, *Opera Omnia*. Vol. 2. Antwerpiae: Sumptibus Societatis (1706), p. 171.

97 Theodoricus de Niem, *Nemus Unionis*, Argentorati: Lazari Zetneri (1619), p. 352 e.v.

98 Johannes Parisiensis, *Tractatus de Regia Potestate et Papali*. In: S. Schard, *De Iurisdictione Autoritate, et Praeeminentia Imperiali ...* Basiliae: Cum. Caes. Maiest. Gratia & Privilegia (1588), p. 145 e.v.

99 Aeneas Sylvius Piccolomini, *De Ortu et Auctoritate Imperii Romani* in Schard, (1588) p. 145 e.v.

100 Aeneas Sylvius Piccolomini, *De Ortu et Auctoritate Imperii Romani*, p. 147 e.v.

101 Aegidius Romanus, *De Regimine Principum Doctrina*. Parisiis: W. Remquest et Co. (1857), p. 51 e.v.

102 Marsilius van Padua, *Defensor Pacis*. In: M. Goldast, *Monarchiae S. Romani Imperii*. Francofurti: Joann Davidem Zunnerum (1668), pp. 154-313.

103 Willem van Ockham, *Dialogus*. In: M. Goldast, *S. Romani Imperii ...* Francofurti: Joann Davidem Zunnerum (1688), pp. 396-957 op pp. 922-924.

104 Nicolas van Cusa, *De Concordantia Catholica*, c. 1480, Fol. XX r e.v.

105 Franciskus Patricius Senensis, *De Institutione Republicae*, p. 18 e.v.

106 Ockham, *Dialogus*, p. 923.

strek: “in his *quae ad utilitatem communem proficiunt*”.¹⁰⁷

2.4.5.2 Die kontraktuele basis van die politieke gemeenskap, parsiële gehele, volksoewereiniteit en politieke universalisme in die *Vindiciae Contra Tyrannos*

2.4.5.2.1 Die kontraktuele basis van die politieke gemeenskap

Onder die invloed van die Reformatoriese verbondsdenke, ontwikkel die outeur van die *Vindiciae Contra Tyrannos* die Middeleeuse kontraktuele benaderings deur voorsiening te maak vir ’n tweeledige kontrak as grondslag van die politieke gemeenskap: eerstens, ’n kontrak tussen God, koning en volk; tweedens, ’n kontrak tussen koning en volk. Wat die eerste kontrak betref, beskryf die outeur van die *Vindiciae Contra Tyrannos* die volk as erfenis van God, terwyl die koning as administrateur van dié erfenis optree.¹⁰⁸ Met verwysing na Bybelse voorbeelde in die geskiedenis van die volk Israel, beklemtoon die outeur dat die koning onderneem om sodanig te regeer dat die volk God sal dien en God se wet nagekom sal word.¹⁰⁹ Die koning is inbegrepe by die volk se onderneming om God te dien: “These, briefly, were the main points of the covenant: that both the king and the people should worship God as individuals [*singuli*], and, all together as a whole [*universi*], should take care that He was worshipped according to the prescription of His law; that if they did so, God would be with them and would be pre-eminent in their commonwealth; but that if they do not, they would be dispersed and destroyed.”¹¹⁰ In die verbond kom die volk as eenheid [*universi*] teenoor die koning te staan: “Now from the time when kings were given to the people, not only did this agreement fail to lapse, it was even confirmed and renewed. We have said that at the inauguration of a king a twofold covenant [*duplex foedus*] was entered into. The first was between God, king and people, or between high priest, people, and king. ... Its goal was that the people should be the people of God, that is, that this people should be the church of God.”¹¹¹ Elders beskryf die outeur die *universitas* as regs persoon se betrokkenheid by die kontrak as ’n stap ter versekering dat die Kerk van God in die midde van die volk sal bly: “The king pledges, and Israel pledges – for a corporation of men stands in the place of a single person [*universitas enim hominum unius personae vicem sustinet*] – and indeed they do so jointly, not seperately, as is clear

107 Ockham, *Dialogus*, p. 924.

108 *Vindiciae Contra Tyrannos*, p. 18.

109 *Vindiciae Contra Tyrannos*, p. 22.

110 *Vindiciae Contra Tyrannos*, p. 22.

111 *Vindiciae Contra Tyrannos*, p. 23.

from the words themselves, straightaway and without any break. So here the two parties – the king and Israel – are constituted, and on that account they are equally bound for the whole sum.”¹¹²

Voorts onderskei die outeur die kontrak tussen die koning en die volk: “We have already said that in constituting the king a twofold covenant [*foedus*] is entered into: the first is between God, king and people, ... the second is between king and people”¹¹³ Die volk wys die koning aan deur te stipuleer dat die koning regverdig en volgens die reg sal regeer; op sy beurt antwoord die koning dat hy aan dié voorwaardes sal voldoen: “The people asked, as a stipulation, whether the king would rule justly and according to the laws? He pledged that he would do so. Finally the people answered that it would obey faithfully so long as he commanded justly. Thus the king promised absolutely, and the people conditionally: if he were to fail to fulfil his part, the people would be considered to be absolved from all obligation by that very right. In the first covenant [*fodus*] or contract [*pactum*] piety becomes an obligation; in the second, justice. In the first, the king promises to obey God piously; in the second, to command the people justly. In the former, he promises to care for the glory of God; in the latter, for the welfare of the people.”¹¹⁴

Die tweevoudige kontrak vorm die basis van die menslike samelewing. Dié kontrak is ’n tweevoudige *foedus* – ook genaamd ’n *pactum* of *pactio* (kontrak of ooreenkoms): Die eerste deel het tussen God en die volk Israel bestaan. God was die stipulerende party (*stipulatio*) en die volk (*populus*) die ondernemende party. By die opkoms van konings, is dit uitgeberei om die koning as afsonderlike ondernemende party in te sluit. Beide volk en koning was gesamentlik en afsonderlik teenoor God verantwoordelik vir die handhawing van die verbond. Voorts was die koning absoluut teenoor die volk gebind, en die volk voorwaardelik teenoor die koning. Die tweede deel van die verbond bestaan tussen die volk, verteenwoordig deur die volksverteenwoordigers, en die koning, ter effek dat die koning sal verseker dat elkeen se regte gehandhaaf sal word. Solank die koning sy onderneming nakom is die volk verplig om die koning te gehoorsaam. Indien die koning versuim, was die volk van hul gehoorsaamheidsplig ontdaan. Voorts kon die volksverteenwoordigers, as *tutores* tot aktiewe verzet oorgaan.¹¹⁵

112 *Vindiciae Contra Tyrannos*, p. 39.

113 *Vindiciae Contra Tyrannos*, p. 129.

114 *Vindiciae Contra Tyrannos*, p. 131.

115 Junius Brutus, “Introduction”. In: G. Garnett (vertaler), *Vindiciae Contra Tyrannos*. Cambridge: Cambridge University Press (1994), p. Lxxviii.

By ontstentenis aan 'n materiële struktuuranalise van sosiale strukture en die prinsipiële erkenning van die strukturele eiesoortigheid en identiteit van samelewingsfere, kan die sosiale kontrak geen blywende burgervryheidswaarborgs voorsien nie. Die sosiale kontrak veronderstel 'n prinsipiële insig in die individualiteitstrukturele verskeidenheid en eiestandigheid van samelewingsvorme. Dit is egter hoogstens uitdrukking van die politieke reg waaroor die burgery beskik om politieke gesagdraers aan hul ampsverpligtinge en –perke te bind. In dié opsig is dit 'n politieke vryheidsbeginsel wat ter beskerming van politieke regte, soos dié van politieke medeseggenkap, die regstaatlike karakter van die politieke gemeenskap ondersteun.

2.4.5.2.2 Volksoewereiniteit en politieke universalisme in die *Vindiciae Contra Tyrannos*

Die Protestantse skrywer van die *Vindiciae Contra Tyrannos* het in deurslaggewende opsigte die grondslae van die Middeleeuse grondwetlike denke na die moderne era oorgedra. Dié grondslag vertrek egter nie van die individualiteitstrukturele aard van die onderskeie samelewingsvorme nie. Die Romeinsregtelike onderskeid tussen privaat- en publiekreg, uit hoofde waarvan aan die volk – as privaatregtelik begronde entiteit – publiekregtelike kompetensies toegesê word, figureer prominent. Sodanige kompetensies spruit uit die regs persoonlikheid van die volksgemeenskap. Vir dié doel word die volk as 'n samelewingsverband beskou uit hoofde waarvan 'n gesagstruktuur daaraan toegedig word en die voortbestaan daarvan, ongeag die wisseling van die lede, aanvaar word. Voorts word vermoënsregtelike kompetensies aan die volksgemeenskap toegeskryf. Die skrywer skenk weinig aandag aan die totstandkoming van die volksgemeenskap wat oor gesagsregte beskik. Die veronderstelde basis van die volksgemeenskap is die ledebasis op grond waarvan die *singuli* nie oor die gesagsregte beskik nie maar wel die volksgemeenskap as *universitas*. Dié regte word deur middel van volksverteenwoordigers uitgeoefen. Die regte waaroor sodanige verteenwoordigers beskik, is by uitstek van gedelegeerde aard. Die aanwysing van die monarg lê ook binne die kompetensieveld van die volksverteenwoordigers. Die verlening van gesagsregte aan die monarg geskied op basis van die tipiese privaatregtelike konstruksie van 'n kontrak. Ten einde die kompetensiegrense van volk, monarg en volksverteenwoordigers te bepaal, maak die outeur gebruik van die privaatregtelike kontrakteorie. Die privaatregtelike kontrakfiguur bied egter geen vaste struktuurbasis op grond waarvan die kompetensies van elke samelewingsvorm onderskei word nie.

3. Samevatting en gevolgtrekking

Die outeur van die *Vindiciae Contra Tyrannos* neem as vertrekpunt die Aristoteliese samelewingsbeskouing van politieke enkapsulering van partiële gehele. Die politieke gemeenskap is 'n enkapsulerende geheel wat die ander samelewingsvorme omsluit. Die uitgebreide familie (huishouding) geniet byvoorbeeld nog erkenning as 'n onderskeibare samelewingsvorm, maar die strukturele doel daarvan word op 'n outoritêre wyse deur die *polis* beheer. By gebrek aan 'n samelewingsstrukturele analise en identifisering van die onderskeie individualiteitswette wat die aard, karakter en vryheid van elke samelewingsentiteit waarborg, is van private burgervryhede weinig sprake en die strukturele eienstandigheid van nie-staatlike samelewingsentiteite word deur die oorwoekerende gesag van die *polis* onderdruk.

Die staatsfilosofie van die outeur van die *Vindiciae Contra Tyrannos* gaan aan dieselfde gebreke as die Grieks-Aristoteliese en Middeleeuse politieke benaderings mank. Ten einde kompetensieperke aan die *polis*-gemeenskap op te lê, wend die outeur hom na Middeleeuse aanknopingspunte ter beperking van die politieke mag wat deur monargale regering uitgeoefen word. By gebrek aan die strukturele begroning van private vryheidsterreine en die regte waarvoor staatsonderdane in dié verband beskik, vind die outeur die regs kwalifiserende element wat leiding aan die aktiwiteite van die politieke gemeenskap gee in die Romeinsregtelike *universitas*-begrip en die regspersoonlikheidsidee soos dit in die Middeleeuse politieke denke uitgekristaliseer het. Die insig dat alle samelewingsvorme oor onderskeibare regs kompetensies beskik wat deur die strukturele doel van die betrokke samelewingsvorm gestempel word, word deur die gebrek aan 'n individualiteitstrukturele analise van die menslike samelewing verhoed. Die gevolg is enersyds dat die kompetensies van die tipiese nie-staatlike samelewingsvorme vir publiekregtelike doeleindes deur die Staat aangewend word; andersyds word die politieke gemeenskap privaatregtelik as 'n private lede-organisasie beskou. Ten einde die vryhede van die lede van die politieke gemeenskap teen misbruik te beskerm, benut die outeur tipiese Middeleeuse politieke idees om persoonlike vryhede te beskerm. Die idee van 'n politieke kontrak, ledevertegenwoordiging om die gesag van monargale heersers aan bande te lê en invoering van politieke medeseggenkap ter beskerming van die politieke vryhede van die onderdane, is van die meganismes wat die outeur van die *Vindiciae Contra Tyrannos* benut om politieke konflik tussen monargale heersers en onderdane te verhoed en eersgenoemde se uitoefening van politieke gesag te kontroleer.

Die gevolge van die outeur van die *Vindiciae Contra Tyrannos* se versuim om die publiekregtelike aard van die politieke gemeenskap van die privaatregtelike burgervryhede te onderskei, die privaatregtelike begroning van die publieke regs-gemeenskap in 'n samelewingskontrak en die toekenning van die oppergesag aan die lede-organisasie van die politieke gemeenskap, het weinig tot die normatiewe insig in die publiekregtelike aard van die politieke gemeenskap bygedra. Die volksoewereiniteitsidee wat die politieke gemeenskap as 'n lede-organisasie struktureel ontsluit, verhef die staatsonderdane tot bron van die gesagsregte waarvoor monargale heersers beskik. In dié opsig het vroeë Reformatoriese politieke bronne soos die *Vindiciae Contra Tyrannos* in beduidende opsigte tot die opkoms van die volksoewereiniteitsdogma van die latere humanisme bygedra. Die afwesigheid van die privaatregtelike burgervryheidsbeskerming deur erkenning van die beginsel van soewereiniteit-in-eie-kring van nie-staatlike samelewingsvorme – as teenhanger van die politieke vryheidsreg van politieke medeseggenskap – tesame met die toekenning van politieke gesagsregte aan die ledebasis van die politieke gemeenskap, plaas die staatsvolk in 'n bykans onaantasbare posisie van burgerlike vryheidsbedreiging. Populisme, ongebreidelde meerderheidsoorwoekering en afwesigheid aan die kompetensieperke van die meerderheidswil, was die onafwendbare gevolge van vroeë Reformatoriese tekste soos die *Vindiciae Contra Tyrannos*. In dié opsig beklemtoon dié werk die noodsaak aan die normatiewe beslaggewing van die beginsel van soewereiniteit-in-eie-kring – 'n beginsel wat eers in die Reformatoriese denke van die laat-negentiende en vroeë twintigste eeu beslag sou kry.

Die vroeë-Reformatoriese monargomagiese tekste, soos die *Vindiciae Contra Tyrannos*, het monargale gesagsmisbruik en die reg van die onderdane op politieke medeseggenskap beklemtoon, en die prinsipiële noodsaak aan die identifisering van individualiteitswette wat die kompetensievryhede van samelewingsvorme waarborg, onderstreep. Die dualisme tussen die Romeinsregtelike soewereiniteitsbegrip en die Germaanse korporasieteorie het egter die insig in die ontwerp van 'n genuanseerde regstaatlike teorie gekniehalter en daartoe bygedra dat die volksoewereiniteitsdogma in 'n latere epog van politieke denke tot soortgelyke eksesse as monargistiese absolutisme gelei het.

Bibliografie

- AEGLIDIUS ROMANUS. 1857. *De Regimine Principum Doctrina*. Parisiis: W. Remquest et Co.
- AEGLIDIUS ROMANUS. 1997. *On the Government of Rulers. De Regimine Principum*. Vertaal deur J.M. Blythe. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- AENEAS SYLVIUS PICCOLOMINI. 1588. *De Ortu et Auctoritate Imperii Romani*. In: S. Schard, *De Iurisdictione Auctoritate, et Praeeminentia Imperiali ...* Basiliae: Cum Caes. Maiest. Gratia & privilegia, pp. 314-328.
- ANDREAS DE RANDUF. 1706. *Tractatus de Modis Uniendi ac Reformandi Ecclesiam in Concilio Universali*. In: J. Gerson, *Opera Omnia*. Vol. 2. Antwerpiae: Sumptibus Societatis, pp. 161-197.
- ANTONIO ROSELLIS. 1611. *Monarchia Summa de Potestate Imperatores et Papae*. In: M. Goldast, *Monarchiae S. Romani Imperii ...* Francofurti: J.D. Zumerin, pp. 252-556.
- ARISTOTELES. 1921. *Politica*. Vertaal deur W.D. Ross. Oxford: Clarendon Press.
- ARISTOTELES. 1930. *Physica*. Vertaal deur R.P. Hardie. Oxford: Clarendon Press.
- ARISTOTELES. 1948. *Metaphysica*. Vertaal deur W.D. Ross. Oxford: Clarendon Press.
- AUGUSTINUS TRIUMPHUS. 1584. *Summa de potestate ecclesiastica. Edita Anno DNI MCCCXX*. Romanae: Ex Typographia Georgij Ferrarj.
- CARLYLE, A.J. 1915. *Medieval Political Theory in the West*. Vol. 3. London: Blackwood.
- CHEVREUL, H. 1856. *Étude sur le seizième siècle: Hubert Languet*. Paris: L. Pothier, Libraire.
- CICERO, M.T. 1921. *De Officiis*. Vertaal deur W. Miller. London: William Heinemann.
- CICERO, M.T. 1948. *De Re Publica*. Vertaal deur C.W. Keyes. London: William Heinemann Ltd.
- CICERO, M.T. 1948. *De Legibus*. Vertaal deur C.W. Keyes. London: William Heinemann.
- CLOUSER, A. 1991. *The Myth of Religious Neutrality*. Notre Dame: University of Notre Dame Press.
- DANTE ALIGHIERI. 1879. *Monarchia*. Vertaal deur F.J. Church. London: MacMillan.

-
- ELAZAR, D.J. 1996. *Covenant & Commonwealth*. New Brunswick: Transaction Publishers.
- ENGELBERT VAN VOLKERSDORF. 1553. *De Ortu, Progressu et Fine Romani Imperii Liber*. Basiliae: Anem Oporinum.
- FRANCISKUS PATRICIUS SENENSIS. 1594. *De Institutione Republicae. Argentinae*: Lazari Zetneri.
- FRANKLIN, J.H. (Red.). 1969. *Constitutionalism and Resistance in the Sixteenth Century: Three Treatises by Hotman, Beza, and Mornay*. New York:?
- GARNETT, G. 1994. "Introduction", *Vindiciae Contra Tyrannos*. Cambridge: Cambridge University Press.
- GIERKE, O. 1881. *Das Deutsche Genossenschaftsrecht*. Vol. III. Berlin: Weidmannsche Buchhandlung.
- HUGO FLORIANENSIS. 1892. *Tractatus de Regia et Sacerdotali Dignitate*. In: *Monumenta Germaniae Historica*. Vol. 2. Hannover: Imperii Bibliopolii Hahniani, pp. 465-494.
- JOHANNES PARISIENSIS. 1588. *Tractatus de Regia Potestate et Papali*. In: S. Schard, *De Iurisdictione Auctoritate, et Praeeminentia Imperiali ...* Basiliae: Cum Caes. Maiest. Gratia & Privilegia, pp. 142-224.
- JOHANNES VAN SALISBURY. 1992. *Polycraticus*. Vertaal deur C.J. Nederman. Cambridge: Cambridge University Press.
- JUNNIUS BRUTUS (Pseud.). 1972. *A Defense of Liberty Against Tyrants: A Translation of the Vindiciae Contra Tyrannos by Junius Brutus*. Vertaal deur H.J. Laski. New York.
- JUNIUS BRUTUS (Pseud.). 1994. *Vindiciae Contra Tyrannos*. Vertaal deur G. Garnett. Cambridge: Cambridge University Press.
- JUSTINIANUS. 1928. *Corpus Juris Civilis*. Vol. 1. *Institutiones & Digesta*. Red. P. Krueger. Berolini: Apud Weidmannos.
- LESSNOFF, M. 1990. *Social Contract Theory*. Oxford: Basil Blackwell.
- LUPOLD VAN BEBENBURG. 1588. *De Iure Regni et Imperii*. In: S. Schard, *De Iurisdictione Auctoritate ...* Basileae: Cum. Caes. Maest. Gratia & Privilegio, pp. 328-409.
- MARSILIUS VAN PADUA. 1668. *Defensor Pacis*. In: M. Goldast, *Monarchiae S. Romani Imperii ...* Francofurti: J.D. Zumerin, pp. 154-313.
- MARSILIUS VAN PADUA. 2005. *Defensor Pacis. The Defender of the Peace*. Vertaal deur A. Brett. Cambridge: Cambridge University Press.
-

- MULGAN, R.G. 1977. *Aristotle's Political Theory*. Oxford: Clarendon Press.
- NICOLAS VAN CUSA. C. 1480. *De Concordantia Catholica*. Geen plek van uitgawe en uitgewer vermeld.
- NICOLAS VAN CUSA. 1611. *De Concordantia Catholica*. In: S. Schard, *De Jurisdictione Autoritate ...* Basileae: Cum. Caes. Maest. Gratia & Privilegio, pp. 465-676.
- PERNICE. A. 1873. *Labeo. Römisches Privatrecht im Ersten Jahrhunderte der Kaizerzeit*. Vol. I. Halle: Verlag der Buchhandlung des Weisenhauses.
- PLATO. 1979. *The Republic*. Vertaal deur Desmond Lee. Harmondsworth, Middlesex: Penguin Books.
- POPPER, K.R. 1980. *The Open Society and Its Enemies*. London: Routledge & Kegan Paul.
- PTOLOMAEUS VAN LUCA & THOMAS AQUINAS. 1997. *On the Government of Rulers. De Regimine Principum*. Vertaal deur J.M. Blythe. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- SABINE, G.H. 1973. *A History of Political Theory*. Hinsdale, Illinois: Dryden Press.
- SKINNER, Q. 2000. *The Foundations of Modern Political Thought*. Vol. 1. Cambridge: Cambridge University Press.
- SKINNER, Q. 2000. *The Foundations of Modern Political Thought*. Vol. 2. Cambridge: Cambridge University Press.
- STRAUSS, L. 1972. 'Plato', *History of Political Philosophy*. Chicago: Rand McNally College Publishing Company, pp. 19-22.
- THEODORICUS DE NIEM. 1619. *Nemus Unionis*. Argentorati: Lazari Zetneri.
- THOMAS AQUINAS. 1630. *De Regimine Principum. Libri Quattuor*. Lugduni Batavorum: Joannis Maire.
- THOMAS AQUINAS. 1964. *Commentary on Aristotle's Nicomachean Ethics*. Chicago: Henry Regnery Company.
- THOMAS AQUINAS. 2019. *Summa Contra Gentiles*. Grand Rapids, MI: Christian Ethereal Library.
- VINCENTIUS BELLOVACENSIS. 1624. *Speculum Doctrinale*. Duaci: Baltzaris Beleri.
- WILLEM VAN OCKHAM. 1668. *Dialogus*. In: M. Goldast, *S. Romani Imperii ...* Francofurti: Joann Davidem Zunnerum, pp. 398-957.